

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ARTURO CRONIA. II. BOGOMILISMO (“L'Europa Orientale”, 1926, [No.] XII, с. 606–630)

Се інформативна статейка популярного характеру. Автор не входить глибше в питання походження богомільської космології, догматики і моралі. Він бере за вихідний пункт переселення павликіян до Балканських країв в XIII в. і старається пояснити ті сприятливі обставини, що вплинули на поширення богомільства в Болгарії, також в інших Балканських краях. Поза Балканські землі він не виходить і головно займається богомільством болгарським — як се зазначає на початку. Опирається головно на новішій історії болгарської літератури М.Вейнгарта*, історії хорватської літератури Броза*, начерку сербо-хорватського письменства Боснії й Герцеговини Прохаски*, поруч старих праць Рачкого, Петрановича* й ін. Доктрину богомільську характеризує головно на підставі класичних писань Євтимія і Козьми*; до поняття “богомільської літератури” ставиться дуже скептично, так само — до богомільства апокрифів; до фольклорних джерел не звертається зовсім.

Соціально-політичні сторони богомільської доктрини ближче не пояснені — хоч, безсумнівно, їм богомільство завдячувало свою динаміку поширення. Взагалі можна побоюватися, що в викладі автора се незмірно цікаве явище — одно з найбільш яскравих і глибоких явищ старого слов'янського життя — не викличе у читачів італійського славістичного журналу того інтересу, якого воно заслуг[ов]ує як з огляду на свої західні відгомони, як також і на зв'язки з пізнішими слов'янськими течіями релігійного і соціального характеру. Автор, щоправда, на початку натякає на зв'язки богомільських ідей з гуситськими — Гуса й Хелчицького, і навіть з толстовством, але далі сеї теми цілком не чіпає. Тим часом для читачів журналу се, мабуть, було б найбільше інтересне. Поруч того заслуговували б ближчого аналізу відбиття богомільських ідей в фольклорі — балканським і позабалканським. Може бути, що шан[овна] редакція постарається се дати в інших статтях.

окрема). На машинопису на арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 869”, праворуч чорним чорнилом позначка “Справив. МГ”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На арк. 1 машинописної копії вгорі позначка чорнилом “Укр. 869” та позначка олівцем “Друк”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 285 “Вони не студіювалися досі в загальних ра姆цях експансії тої праці, що була довершена в Києві” — тут і далі *М.Грушевський* цитує П.Панайтеску у власному перекладі українською мовою.

с. 286 Два роки тому я говорив на сторінках “України” про необхідність катедри українознавства в Парижі... — вчений відсилає до своєї статті: *Грушевський М.* Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 19–31.

Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди. Софія, 1925, IV і 338 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 154–155. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17224. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка “Укр. 843”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 287 ...від студій над релігійним життям Болгарії XIV в. (тема його студентської дисертації 1898 р.)... — йдеться про роботу: *Радченко К.Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898. — 344 + VII с.

...опублікував кілька невеликих студій на сю тему... — йдеться, зокрема, про праці: *Радченко К.Ф.* К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV в. // Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы. — Т. II. — Вып. 1. — Львов, 1902; *Його ж.* Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена, трактующее о богомилах. — Нежин, 1902; *Його ж.* Замечания относительно отдельных мест книги Иоанна Богослова // Сборник по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. — Вып. 1. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1904. — С. 64–71; *Його ж.* Этюды по богомилству. К вопросу об отношении апокрифов к богомилству // Изборник Киевский. — К., 1904. — С. 29–38; *Його ж.* Этюды по богомилству. Видение пророка Исаяи в пересказах катаров-богомиллов // Сборник статей по литературе и истории в честь Н.П.Дашкевича. — К., 1906. — С. 229–234; *Його ж.* Этюды по богомилству: Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилству // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1910. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 73–131.

Arturo Cronia. II. Bogomilismo. (“L’Europa Orientale”, 1926, [No.] XII, с. 606–630)

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 155–156. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17230. — 1 арк.). На звороті олівцем напис “Укр. 5 кн.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 289 ...новіший історії болгарської літератури М.Вейнгарта... — мова йде про роботу: *Weingart M.* Počátky bogomilství, prvného opraevného hnutí u Slovanů // *Slovanský Přehled*. — Praha. — 1914. — Ročník XVI. — P. 6–19.

Упорядником виправлена друкарська помилка у написанні імені М.Вейнгарта (було М.Вейнгартена).

...історії хорватської літератури Броза... — йдеться про видання: *Broz I.* Crtica iz hrvatske književnosti: 2 vol. — Zagreb: “Matice Hrvatske”, 1886–1888.

...начерку сербо-хорватського письменства Боснії й Герцеговини Прохаски... — мова йде про роботу: *Prohaska D.* Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina. — Zagabria, 1911. — VII, 202 p.

...поруч старих праць Рачкого, Петрановича... — йдеться, зокрема, про роботи: *Rački F.* Bogomili i Patereni // *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. — 1869. — Кнј. 7. — S. 84–179; Кнј. 8. — S. 121–187; 1870. — Кнј. 10. — S. 160–263; *Petranovič B.* Богомили. Црква босанська и крстьяни. Историчка расправа. — У Задру: Печатня Демарки-Ружіер, 1867. — 181 с.

...писань Євтимія і Козьми... — див.: *Euthymius Zigabenus.* Narratio de bogomilis / ed. J.K.L.Gieseler. — Göttingen, 1841. — 63 p.; *Presvitera Kozme Slovo o bogomilih i ereticih* // *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. — Кн. IV. — V Zagrebu, 1857. — S. 69–81; *Козьма Пресвітер.* Беседы на новоявившуюся ересь Богумилову // *Православный собеседник*. — Казань, 1864. — Ч. 1–2.

Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. Прага. Український громадський видавничий фонд, б. р. (1927), 356 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 166–167. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 290 *Le traineau dans les rites funéraires* — ця робота вперше була надрукована у виданні: *Volkov Th.* Le traineau dans les rites funéraires de l'Ukraine // *Revue des Traditions Populaires*. — Paris, 1896. — T. XI. — P. 209–228.

...дві студії, надруковані в збірнику “Український народ в прошлом и настоящем”... — йдеться про публікації: *Волков Ф.* Антропологические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*: В 2 т. — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 427–454; *Його ж.* Этнографические особенности украинского народа // Там само. — С. 455–647.

с. 291 ...мало приступна в обох своїх виданнях: болгарському і французькому... — дана робота Ф.Вовка вийшла спочатку болгарською мовою, а потім вже з'явилась у французькому журналі. Див.: *Волков Ф.К.* Свадбарскитъ обреди на славянскитъ народи // *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина*. — София, 1890. — Кн. III. — С. 137–178; 1891. — Кн. IV. — С. 194–230; Кн. V. — С. 204–232; 1892. — Кн. VIII. — С. 216–256; 1894. — Кн. XI. — С. 472–510; *Volkov Th.* Rites

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. В.С.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?... . . .	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології... . . .	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения... . . .	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)